

QƏTRAN TƏBRİZİNİN “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN OMONİMLƏR

Giriş. Farsdilli ədəbiyyatda Qətran Təbrizinin “Divan”ı Azərbaycan üslubuna xas olan əksər xüsusiyyətləri özündə ehtiva etmişdir. Şairin “Divan”ında sinonim, omonim və antonim sözlərdən istifadə olunması qaydası şeirlərin quruluşunda qəribə bir cazibədarlıq yaratmışdır. Dildə “omonim”, ədəbiyyatda isə cinasın nə olduğu sulama cavab tapaq: “Omonimlər bir-birilə mənə əlaqəsi olmayan və mənə əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumları ifadə edən, eyni söz tərkibinə malik sözlərə deyilir. Deməli eyni səslənməyə malik olan, müxtəlif mənalı sözlərə omonim deyilir. Omonim yunan sözüdür. Homos – oxşar, onoma – ad deməkdir” (1, 162).

Omonimlərin cinas olması haqqında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Məsələn, A.Tağızadə və X.S.Xocayev “Müxtəsər üslubiyyat” kitabında omonimləri cinas kimi izah etmişlər.

“Düzdür, omonimlərdən və çoxmənalılıqdan cinas kimi istifadə edilir, lakin omonimlər cinas deyil. Bu kitabda verilən tərifi də “Dildə eyni mənə müxtəlif kəlmələr, yəni sinonimlər vasitəsilə ifadə edildiyi kimi, bir çox kəlmələr də eyni şəkildə malik olduqları halda müxtəlif mənalar ifadə edirlər. Bu kimi kəlmələrə də cinas, yaxud omonim deyilir” (2, 177).

“Divan” əsasında omonimlərin tədqiqi: Qətran Təbrizinin “Divan”ında işlənən omonimlərin sayı da çoxdur. Omonimliyi olan sözlər həm də ona görə maraqlıdır ki, bunlar şeirdə həm də cinas yaradır. “Divan” boyu işlənmiş omonimlər başqa sözlə cinaslar qəsidələrə xüsusi bir ahəngdarlıq bəxş edir. Qətran Təbrizinin 10 sayılı qəsidəsində çox maraqlı bir omonimlərlə qarşılaşdıq. Bu qəsidədə omonim söz qrupları bir qəsidənin neçə beytini istisna etməklə bütün misralarda mövcuddur. Həmin qəsidədə hər iki beytin ikinci misraları arasındakı sözlər omonimlik təşkil edir. Həmin qəsidə bu beytlə başlayır:

مرادی رسول آمد از نزد یار
که نر یار یادآوری نزد یار

Yarın yanından bir murad rəsul gəldi
Ki, nə yarı yada salırsan nə diyarı

Bundan sonrakı bütün hər beytin ikinci misrasının sonuncu sözü növbəti beytin ikinci misrasının sonuncu sözü ilə omonimlik təşkil edir. Qətran Təbrizinin “Divan”ında omonimlik təşkil edən söz qruplarına aşağıdakı sözləri misal göstərə bilərik. Divan”da işlənən omonim sözlərin işlənmə üslunu daha yaxşı başa düşmək üçün omonimlərin təsnifatına diqqət yetirək: “Omonimlər qrammatik və leksik olmaqla iki əsas qrupa ayrılır: Qrammatik omonimlər (omoformlar) üçün qrammatik dəyişmələr nəticəsində yaranan oxşarlıq şərtidir. Leksik omonimlər bütün formalarda (hallanmada, təsrifdə və s.-də şəkildə eyni olmalıdır. Leksik omonimlər üçün etimoloji xüsusiyyət əsasdır” (2, 178).

Aşağıda yazdığımız sözlərdən bir qrupunu qrammatik, digər qrupunu isə leksik olmonimlərə aid etmək olar. Məsələn, “tar-e ma ra” və “taro mara”-nı qrammatik omonimlərdən saymaq olar. Çünki birincidə izafət əlaməti olan “e” səsi, ikincidə isə “o” (və mənasında) səsi işlənir. Birinci “bizim telimizi”, ikincisi isə “tarümarı” mənasını verir. İkinci qrupa isə “mehr” sözünü aid etmək olar. Belə ki, bu söz fars dilində “günəş”, “məhəbbət” və İran aylarından birinin adı kimi işlənir.

نزد یار- نزد یار [nəzd-e yara – nə ze diyara] (yarın yanından – diyardan yox)

مهتاب - مهتاب [məhtab-məh-e tab] (aylı gecə - parlaq ay)

رقاب - رقاب [reqab - rekab] (torpaq payı – üzəngi)

مهر - مهر [mehr-mehr] (məhəbbət – ay adı)

لیلی - لیلی [Leyli – leyl] (Leyli-gecə)

رخ - رخ [rox-rox] (fiqur-üz)

نزد یار- نزد یار [nəzd-e yara, nəz-diyara] (yarın yanı, diyardan yox)

روزگار - روزگار [ruzqara – ruz-e kara] (ruzgarı – yararlı iş)

شما - شما [şoma - şema] (siz mənası da var, təsvir, nişanə mənası da var)

چو نارا - چنارا [çu nara - çenara] (od kimi – çinari)

بهار - بهار [bəhar – bəhar] (bahar, Hindistanda yer adı)

کارزار - کارزار [kar-e zara - karzara] (döyüşü-qarışıq iş)

تار مارا - تار و مارا [tar-e ma ra, tar o mara] (bizim telimizi, tarümarı)

کنار - کنار [biri kənar, digəri isə sidr ağacı mənasını verir] (kənar - konara)

نامدارا - نامدارا [Namdara – Nam-e Dara] (Məşhuru – Daranın adını)

مدارا - مدارا [birində mədar, digərində isə modaradır] (orbit, müdara)

تاجدارا - تاجدار [tacdar – tac-e Dara] (Tacdar – Daranın tacını)

بکارا - بکارا [be kara-bokara] (işə - ağlayanı)

سوارا - سوارا [süvar – səvara] (süvara – başqasını)

بخارا - بخارا [buxara – Buxara] (buxarı - Buxara)

هزارا - هزارا [hezara - hezara] (büllül – min)

آسیا - آسیا [Asiya – Asiya] (dəyirman – Asiya)

نوا - نوا [nəva – nəva] (padşaha verilən hədiyyə və səs)

مشتري - مشتری [Müşteri – Müştəri] (Merkuri – alıcı)
فرمان روا - فرمان روا [Fərmanrəva – Fərman-e rəva] (Hakim – rəva fərman)
چین - چین [Çin - çin] (Çin ölkəsi - qırış)
ماه - ماهی [mah-mahi] (ay-balıq)

Sözügedən qəsidənin içərisində çox sayda omonimlik təşkil edən sözlərin işlənməsi doğrudan da şairdən böyük ustalılıq tələb edirdi. Özü də maraqlı şeir texnikası bundan ibarətdir ki, şair özü hər beytin iki misrasında omonimlik təşkil edən söz qruplarını özü yazmışdır. Yəni adətən şairlər omonimliyi olan sözü işlətməklə şeirdə oxucunu düşünməyə vadar edir və həmin mənələrdən hansının daha çox şeirin məzmununa uyğunluğunu oxucunun öz ixtiyarına buraxır. Burada isə Qətran Təbrizi eyni sözü ayrı-ayrı mənələrdə işlətməklə oxucunun zövqünü oxşayır. Həmin beytlərdən bəzisində diqqət yetirək:

Canın qəmindən gedərdin, əgər bədəndən olmasaydı
Mənim şadlığım adlı-sanlı Xosrovdandır
Şahların başçısı Əbu Nəsr Məmlan
Onun adı Daranın adını yox edir.

ز غم جان برقتی ز تن گر نبودی
مرا شادی از خسرو نامدارا
سر شهریاران ابو نصر مملان
که نامش همی گم کند نام دارا

Bu beytlərdə “namdara” sözü ilə “Nam-e Dara” sözləri eyni cür yazılsa da, mənələri fərqlidir. Biri “adlı-sanlılar”, digəri isə “Daranın adı” mənələrini verir. Həmin qəsidənin başqa beytlərinə baxaq:

Ey o tacdar ki, fələk olduğu müddətdə
Sənin kimi tacdarı gətirmədi
Hər o baş ki sənin dərgahında ovulmasa
Daranın tacı olsa da, buna layiqdir
Lalə varındır aylı gecədə açmışdır

ایا تلجداری که تا بود گردون
نیلورد مانند تو تاجدارا
هر آن سر که بر درگه تو نساید
سزا باشد از باشدی تاج دارا
لاله داری شکفته بر مهتاب
مشگ داری گرفته بر مه تاب

Parlayan ayda müşkün vardır
Burada “məhtab” sözü ilə “mah-e tab” sözləri omonimlik təşkil edir. Qeyd edək ki, “məhtab” və “mah-e tab” sözləri qrammatik omominlərə aid edilə bilər.

Biri səni görməməkdən qaranlıq oldu
Sən bizim pərişana neçə bəla göndərdin

یکی تاری گشتم ز نادیدن تو
تو چندین بلا بر یکی تاری ما را

Bu beytdə “tar” sözünün birincisinin mənası qaranlıq, digərinin mənası isə pərişandır. Ona görə də şair bu sözün omonimliyi nəzərə alıb belə bir cinas yaratmışdır.

O mülklərin torpaq payının maliki olmuş
Məliklər üzəngisini onun fərmanına vermişdir.

او شده مالک رقاب ملوک
داده فرمانش را ملوک رقاب

Burada torpağın bir parçası mənasını verən rəqab və üzəngi mənasını verən rekab sözü ilə omonimlik təşkil edir. Aşağıdakı beytlərdə mehr sözünün həm məhəbbət, həm günəş, həm də ay adı mənasında işlənməsi.

Onun məhəbbəti parlayan günəş və fidan istəyən
Onun kini yandırıcı atəş və bədxah odun

مهر او میسر درخشنده و خواهنده نهال
کین او آتش سوزنده و بدخواه حطب

Gördüyümü kimi bu beytdə “mehr-e u” deyəndə “onun məhəbbəti”, “mehr-e derəşənde” deyəndə isə parlayan günəş nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qətran Təbrizi öz qəsidələrində omonimlərin hansı mənasını nəzərdə tutduğunu da oxucusuna çatdırmağa çalışmış və buna görə köməkçi sözlərdən istifadə etmişdir. Parlayan sözünün günəşə aid olmasını bilmək və ya məhəbbətin insani bir hissə olduğunu anlamaq üçün oxucu çox da düşüncələrə dalmır. Eyni sözü aşağıdakı beytdə işlənən “mehr” sözü haqqında da demək olar. Belə ki, “mehr” sözünün İran ayının adı olduğunu bilmək o qədər də çətin deyil. Çünki ondan sonra “aban” sözü işlədilir ki, bu da mehr ayından sonra gələn növbəti İran ayının adıdır.

O dilbərin istək və sevgisindən qəlbim dəyişdi
Aban və mehr ayından hava başqa cür oldu.

از هو و مهر آن دلبر دگرگون شد دلم
تاز مهر و ماه این گشت دیگر گون هوا

Bu beytdə “həva” sözü “istək və hava”, “mehr” sözü isə “məhəbbət və ay adı”-ni bildirməklə omonimlik təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, burada həva və mehr sözləri, mehr və həva sözləri daxili çarpaz antonimlərdir.

Bəzi beytlərdə olan omonimliyi olan bir söz yalnız bir dəfə işlənsə də, onun tərcüməsindən iki mənanı anlamaq olar. Əgər bu beytin ikinci misrasında işlənən “fil” sözünün heyvan olduğunu nəzərə alırıqsa, birinci beytdəkinin də “fil” olduğunu deyə bilərik. Amma burda bir məsələ var ki, “fil” həm şahmat oyununda olan fiqurlardan birinin adı, “rox” isə həm çöhrə, həm də Simurğ quşunun mənasını verir. Başqa sözlə aşağıdakı beytdə iki sözü omonim olaraq işlənməmişdir. Biri “fil” digəri isə “rox” sözüdür. Ona görə də birinci misranı üç cür tərcümə etmək olar:

1. Hərçənd bəzən fil ağcaqanadı Simurğ bilər
2. Hərçənd (şahmat) fiquru tapar bəzən ağcaqanaddan fili
3. Hərçənd çöhrə bəzən ağcaqanadı fil kimi görər

Bəzən fil ağcaqanadı Simurğ bilsə də
Nə fil ağcaqanad olar, nə ağcaqanad fil

هر چند رخ یابد گاهی ز پشه پیل
نه پیل پشه گردد و نه پشه پیل گشت

Deməli, bu beytdə fil sözü həm heyvan, həm də şahmat oyunundakı fil fiquru haqqındadır. Rox sözü də həm üz, həm də şahmat fiqurui mənasını verir.

Məcnun kimi Leylinin üzünü görməkdən
Ürəkdəm növhə deyərəm gecə və gündüz.

چو مجنون ز نادیدن روی لیلی
کنم نوحه از دل لیلی و نهارا

Burada Leyli və leyl sözləri omonim mənələrdən işlənməmişdir. Biri xüsusi isim, digəri isə gecə mənasını verən leyl sözüdür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz şeir texnikası bu beytdə də işlənməmişdir. Yəni şair özü oxucuya “Leyli” deyəndə

Məcnunun Leylisini nəzərdə tutduğunu, "leyl" deyəndə isə "nahar" sözünün antonimi olan mənanı çatdırır.

Mənim qəmədən dəyirman kimi fırlanan qəlbim var

Və mənim göz yaşından Asiya dağının başında

من دلی دارم بسان آسیا گردان ز غم
وز سرشک من بگرد بر سر کوه آسیا

Bu beytdə "Asiya" sözünün bir mənası dəyirman, digə mənası isə Asiya qitəsidir. Burada şair birinci "asiya"-nın dəyirman olduğunu bildirmək üçün "gərdan"- fırlanan sözünü işlətməmişdir. Çünki dəyirman ya külək, ya da su ilə fırlanır. İkinci misranın tərcüməsindən məlum olur ki, bu dəyirman Asiya dağının başında fırlanır. İlk öncə oxucuda belə təsəvvür yaranır ki, birinci misrada olan dəyirman yel dəyirmanıdır ki, dağın başında fırlanır. Amma "mənim göz yaşından fıranar" deməsindən məlum olur ki, bu dəyirman suda fırlanan dəyirmandır. Ən maraqlısı isə budur ki, şair burada mübaligədən istifadə etmişdir. Məlum olduğu kimi dağın başı ətəyinə nisbətə çox yüksək olur. Amma Qətran Təbrizi o qədər göz yaşı axıdır ki, hətta dağın başında olan dəyirman belə hərəkətə gələ bilər.

Aşağıdakı beytlərdən birində mənası "azuqəsi" və "oxuya bilməyən" olan "binəva" sözünün, digərində isə "alıcı" və "Müştəri" planeti olan "müştəri" sözlərinin omonimliyiindən istifadə olunmuşdur.

Bağa yasəmən və gül yeni hədiyyə verdi

Bülbül gülün üzərində yeni mahnını bəstələyir

تا داد باغ را سمن و گل بنوینا
بلبل همی سراید بر گل بنوینا

Bu beytdə omonimlər iki misrada işlənmişdir.

Qırqovul sakit oldu ta çəmənlik cilalandı

Bülbül səssiz oldu ta bostan azuqəsiz oldu

گشت خامش فاخته تا شد چمن پرداخته

گشت بلبل بی نوا تا بوستان شد بی نوا

Bustanda yemək tapılmayanda bülbül də xoş avazla oxuya bilmir. Burada isə "binəva" sözü ikinci misrada işlənmişdir.

Həm talenin müştərisi və həm falda müştəri

Həm səadət müştərisi və həm gözəllik müştərisi

هم مشتری بطالع و هم مشتری بفال

هم مشتری سعادت و هم مشتری لقا

Bu beytdə də Müştəri sözü həm planet, həm də alıcı mənasını verən Müştəri mənasında işlənmişdir.

Mənlikdə yaxşı üzün hakimliyi vardır

Asan olar kama çatmaq elə ki, fərman rəva olar.

روی نیکو بر منش فرمان روا دارد همی

باشد آسان کام راندن چون بود فرمان روا

Aydan baliğa kimi fərq olsa da,

Ondan Səridən əsirə kimi tutmuşdur.

از ماه تا باماهی اگر چه تفاوت است

بگریخته است از اوزثری نور تا اثر

Nəticə. Qətran Təbrizinin "Divan"-ının leksikoloji cəhətdən araşdırılması bir daha sübut edir ki, o dili çox incəliklərinə qədər bilmiş və öz şeirlərində müxtəlif texnikalardan istifadə etmişdir. "Divan"-da işlənən omonimlərin öyrənilməsi şairin demək istədiklərini daha aydın başa düşməyə kömək edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Qətran Təbrizi həm də lüğət müəllifi kimi tarixə düşən şairlərdən biridir. Onun lüğəti əlimizə gəlib çatmasa da, qəsidələrində sözləri incəliyinə qədər işləməsi onun həqiqətən lüğət müəllfi olması fikrini təsdiqləyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Mütəasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
2. Mütəasir Azərbaycan dili. Üç cildə., I cild Bakı: Elm, 1978, 321 s.
3. <https://ganjoor.net/ghatran>

4. دیوان قاتران تبریزی. از روی نسخه تصحیح شده محمد نخجوانی. تهران: انتشارات ققنوس، 1362

Keywords: homonym, verse, poem, lexicon, grammar

Ключевые слова: омоним, стих, стихотворение, лексикон, грамматика.

Homonyms used in the "divan" of Qatran Tabrizi

Summary

In Persian-language literature, "Divan" of Qatran Tabrizi contains most of the features characteristic of Azerbaijani style. The order of using synonyms, homonyms and antonyms in the poet's "Divan" created a strange charm in the structure of the poems. The lexicological examination of Qatran Tabrizi's "Divan" once again proves that he knew the language to its intricacies and used various techniques in his poems. Studying the homonyms used in "Divan" helps to understand more clearly what the poet wants to say. It should be noted that Qatran Tabrizi is also one of the poets who went down in history as a dictionary author. Although his dictionary has not come down to us, the fact that he used the words in his odes to the point of sophistication confirms the idea that he was indeed the author of the dictionary.

Омонимы используемые в «диване» Катрана-Табризи

Резюме

В персоязычной литературе «Диван» Катрана Табризи содержит большинство черт, характерных для азербайджанского стиля. Порядок употребления синонимов, омонимов и антонимов в «Диване» поэта создал странное очарование в структуре стихотворений. Лексикологическое исследование «Дивана» Катрана Табризи еще раз доказывает, что он знал язык до его тонкостей и использовал в своих стихах различные приемы. Изучение омонимов, использованных в «Диване», помогает яснее понять, что хочет сказать поэт. Следует отметить, что Катран Табризи также является одним из поэтов, вошедших в историю как автор словарей. Хотя его словарь до нас не дошел, но тот факт, что он использовал слова в своих одах до изощренности, подтверждает мысль о том, что он действительно был автором словаря.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova